

Niels Steensgaard

7. MARTS 1932 - 21. JULI 2013

AF GUNNER E. LIND

PROFIL

Igennem en stor del af det tyvende århundrede var den internationale handelshistorie en af de stærkeste sider af dansk historisk forskning. Begyndelsen kan placeres ved Nina Ellinger Bangs bearbejdelse af toldregnskaberne fra Øresund (1906 ff) og Erik Arups analyse af engelsk og tysk kommissionshandel (1907). I centrum stod udforskningen af den internationale handels udvikling i den periode, som nogle kalder den første globalisering. Det vil sige fra anden halvdel af 1400-tallet, hvor de første ekspeditioner nåede Amerika og Indien, til midt i 1600-tallet, hvor alle verdensdele var besøgt af europæiske skibe. Niels Steensgaard var en af de vigtigste eksponenter for denne forskningsretning. Han var også med til at sprænge den. Hans vigtigste arbejder bliver nu brugt i andre discipliner end handelshistorien. Først og fremmest den retning, som i dag har fået navnet globalhistorie.

BIOGRAFI

Niels Steensgaard var i hele sin karriere knyttet til Københavns Universitet. Her blev han cand. mag. i historie og engelsk 1959, og her blev han kort efter amanuensis, lektor i 1970 og professor fra 1977 til pensioneringen i 2002. På universitetet og

udenfor trak han et stort læs som leder: flere perioder som institutleder, ti år i fakultetsrådet, to år som dekan, ni år i forskningsrådet, heraf tre år som formand. Han var tidsskriftredaktør, Danmarks repræsentant i den internationale historikerkomite og meget andet.

Med dette udgangspunkt udfoldede han sit faglige vingefang. Som studerende benyttede han det gamle universitets åbne forhold til også at lære fra andre fag, fra litteraturhistorie over arkæologi og etnografi til blandt andet indo-europæistik og hindi. Fra sine ansættelser i København rejste han ud på lange forskningsophold. Tidligt i forskerkarrieren blev vigtige skridt således taget ved *School of Oriental and African Studies i London*.

Interessen for den internationale handelshistorie begyndte i studietiden, inspireret af den legendariske Astrid Friis, Danmarks første kvindelige professor. Den interesse krævede studieophold i udlandet, hvad der ikke var let at realisere i 1950'erne. Niels Steensgaard skabte sig således i en periode mulighed for at arbejde i arkiverne i Venezia ved at drive teltudlejning til danske campister i Norditalien.

Når han senere, bare i et enkelt værk, kunne henvise til egen arkivforskning i London, Venezia, Paris, Marseille, Rom, Vatikanet, Madrid, Simancas og Lissabon, var det ikke kun et vidnesbyrd om sproglig viden og evner ud over det sædvanlige. Der var jo tale om fire hundrede år gamle tekster, og på endnu flere sprog, end der her er nævnt nationer. Det var også vidnesbyrd om en overordentlig vilje til at gøre alt for at sikre forskningens kvalitet. Hvis det var nødvendigt at gå så vidt ud og så dybt ned for at skabe et holdbart grundlag, så blev det gjort.

TO HOVEDVÆRKER

Jeg vil give et indtryk af Niels Steensgaards forskning ved at gennemgå to vigtige arbejder.

Artiklen 'Det syttende århundredes krise' blev først præsenteret som et paper på den historiske verdenskongres i Moskva 1970. Samme år blev en mere fyldig version trykt på dansk ('Det syttende århundredes krise', *Historisk tidsskrift, række 12 bd. 4 (1970): 475-504*), og en endelig udgave kom på engelsk i 1978 (*The Seventeenth-Century Crisis*, Geoffrey Parker & Lesley M Smith (eds.), *The General Crisis of the Seventeenth Century*. London & Boston: Routledge & Kegan Paul, 1978: 32-56).

Baggrunden var en lang diskussion blandt historikere i mange lande. Helt tilbage i 1954 havde franskmanden Roland Mousnier og englænderen Eric Hobsbawm uafhængigt peget på 1600-tallet som en tid, der stak ud på en negativ måde i Europas langsigtede udvikling. Mousnier talte om en "tristesse de longue durée" mellem renæssancens og reformationens dynamik på den ene side og oplysningstiden på den anden. Hobsbawm om en krise for kapitalismen. Gennem mange forskeres bidrag stod det efterhånden klart, at nogle helt centrale forhold passede med forestillingen om en krisetid. Der var en demografisk krise: Europas befolkning stagnerede; og der var en agrarkrise: Landbrugsproduktionen viste en tendens til faldende priser og måske faldende mængder. I og med at krisen på den måde havde fået substans, kom der en livlig interesse for dens årsager og dens indhold. Og for dens afgrænsning, for det var langt fra overalt, at man så krisetegn.

Årsagerne blev først og fremmest søgt i økonomiske forhold, og blandt følgerne blev der peget på de mange oprør og revolutioner midt i århundredet. Men der var alt andet end enighed om karakteren af den økonomiske udvikling og om de mekanismer, der kobledes de mange observationer sammen.

Niels Steensgaards indlæg havde to særtræk. For det første var det en kritik af det grundlag, de forskellige forklaringsmodeller havde. Især fokuserede han på, hvilke dataserier og anden viden der kunne sige noget om generelle europæiske fænomener, og hvilke der ikke nødvendigvis havde mere end lokal rækkevidde. Tilbagegang ét sted kunne jo skyldes fremgang et andet. I stedet for at se Europa som ét udifferentieret objekt gav han det rumlig differentiering. For det andet vendte han årsag og virkning på hovedet. Han pegede på, at der var solide kilder, der viste en kraftig vækst i staternes indtægter næsten overalt. Det var også velkendt, hvad pengene blev brugt til, nemlig en voldsom vækst i militæret og en række langvarige, store krige. I stedet for at økonomien påvirkede staten, var det altså staten der påvirkede økonomi og befolkning. Direkte ved skatterne, indirekte gennem krigene og den nød, de førte med sig. Som han skrev i den danske artikel (s. 504):

Det fremsættes her som hypotese, at den afgørende faktor i det 17. århundredes demografiske og agrare krise [...] var en overførsel af indkomst via beskatningen fra den private til den offentlige sektor. Hvis vi regner beskyttelse for et gode (i ordets økonomisk-teoretiske betydning) falder al tale om det 17. århundredes økonomiske krise bort. Aldrig før var Tyskland så grundigt beskyttet som under Trediveårskrigen, og aldrig før var Frankrig så grundigt beskyttet som under Ludvig XIV. Produktionen af beskyttelse var det 17. århundredes »leading sector«.

Det er jo en normal målestok for en artikel, at den bliver meget citeret. Her var den umiddelbare virkning nærmest den modsatte. Den overbevisende omvendning af præmisserne var med til at stoppe den løbende debat. Men artiklen blev en del af grundlaget for en forskningsinteresse, som blomstrede i 1980'erne og 1990'erne, studiet af krigens betydning for de europæiske stater. Den bliver citeret i arbejder, som ikke handler om økonomi, men om revolter, hære, suverænitæt og statsdannelse.

Det andet arbejde, jeg vil gennemgå, er Niels Steensgaards hovedværk, *The Asian Trade Revolution: The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade* (University of Chicago Press, 1974; først udgivet som *Carracks, Caravans and Companies. The Structural Crisis in the European-Asian Trade in the Early 17th Century*, Lund: Studentlitteratur, 1973). Det er et værk, som stadig citeres flittigt efter 40 år.

Udgangspunktet er andre forskeres afdækning af, at karavanehandelen med asiatiske varer til Europa ikke forsvandt, fordi portugiserne begyndte at sejle til Indien i 1400-tallet. Karavanehandelen var ellers en 'bissekræmmerhandel' med relativt simple teknikker. Karavanerne bestod af mange små købmænd, som hver havde nogle få hundrede kilo varer på en to-tre dyr. Alligevel kom to tredjedele af Europas forbrug af varer fra Asien på kamel- og æselryg til havne i Syrien og Ægypten så sent som omkring 1600.

Men så gik det hurtigt. Det første hollandske skib vendte hjem fra Asien i 1597. Inden der var gået tyve år, solgte Nordvesteuropæerne asiatiske varer i Mellemøsten i stedet for at købe dem der. Karavanerne holdt op med at bringe varer fra Indien og Indonesien. De ostindiske kompagnier – først det hollandske og engelske, senere franske, danske med flere – overtog markedet.

Den første analyse drejer sig om den oplagte mistænkte: transportpriserne. Steensgaard kan vise, at her findes forklaringen ikke. Kamelerne var snarere billigere end skibene, og varerne var i øvrigt så dyre, at transporten gennem hele Mellemøsten kun var 2-3% af prisen.

Den simple forklaring må altså forkastes. Næste trin er en analyse af de sociale strukturer, som bærer handelen, og deres samlede funktion. Handelen analyseres som en konkurrence mellem tre sociale institutioner: Bissekræmmerne og deres karavaner. Den kongelige portugisiske *Estado da India*. Og de statsprivilegerede, men privat ejede og merkantilt orienterede engelske og hollandske kompagnier.

Bissekræmmerhandelens ene svaghed er de høje beskyttelsesomkostninger. Trin for

trin møder karavanekøbmændene shahens toldere, kurdiske høvdinge, sultanens korrupte embedsmænd og arabiske røvere. Selv om deres krav på legitimitet er forskelligt, er deres økonomiske virkning den samme. De kræver told, afgift, gaver eller ansættelse af væbnede vagter og leverer til gengæld beskyttelse, i hvert fald mod dem selv, måske også mod andre. Det flerdobler de rene transportomkostninger.

Et endnu større problem for bissekræmmerhandelen er at overskue og håndtere risiko. Priserne fløjter op og ned på de mange små markeder, hvor aktørerne uregelmæssigt kommer og går, og hvor sælgerne af beskyttelse er en svært forudsigelig faktor. Bissekræmmerne må bruge meget tid og arbejde på at kompensere, så godt de kan, og kapitalisterne bag dem kræver en høj risikopræmie. Derfor trives denne handel kun, når den 'normale' bruttofortjeneste er meget høj. To-tredobling af prisen for hvert trin af rejsen.

Portugiserne sigter mod at etablere et monopol, der kan give dem høje priser. Så høje, at den gamle handel fortsætter. For at fastholde monopoliet er de nødt til at drive et kostbart net af forter og garnisoner, og sejle masser af folk som passagerer til Asien. De internaliserer dermed behovet for beskyttelse. Deres militære kontrol bliver faktisk en hovedforretning, for de kan jo også kræve told og sælge tilladelser. Men det meste af den fortjeneste går til de adelige krigsfolk, der driver systemet. Dels legalt, dels gennem illegal handel og korrupsion. Kombinationen af smuthuller gennem kontrollen og høje priser, også i Lissabon, gør det muligt for bissekræmmerhandelen at fortsætte og vokse.

Den portugisiske krone får ikke mange kontanter ud af det, men belønner sine tjenere og opbygger et militært apparat, der hviler i sig selv. Den portugisiske operation er egentlig ikke en handelsorganisation. Det er en væbnet organisation, der dels sælger beskyttelse – både officielt og gennem korrupsion – dels handler for at kunne tjene på at undertrykke andres handel. Og den kan ikke skifte karakter, for det er denne karakter, der motiverer personalet.

De hollandske og engelske kompagnier har to fordele. For det første internaliserer de også beskyttelsesomkostningerne, men for at bringe dem ned. Det kan de gøre ved at sejle over oceanerne uden om al told og afgift, og bruge velbevæbnede skibe, der kan holde uønsket interesse på afstand. Kompagnierne går i krig, når de skal. Det er nødvendigt for at kunne eksistere på den anden side af Kap det Gode Håb. De har også et lille antal befæstede byer. Men kompagnierne bliver drevet af købmænd, der ser på krigsfolk, kanoner og fæstninger som en omkostning, der skal holdes på et minimum. Som en af dem udtrykte det, var det ikke værd at slå, men hellere

”æde spanieren ud af den handel ved simpelthen at undersøge ham i alle dele af kristenheden” (*The Asian Trade Revolution*: 124. ”Spanieren” fordi Portugal og Spanien på denne tid var i politisk union).

Kompagnierne anden fordel ligger i håndteringen af risiko. Operationen i Asien er lagt til rette, så fluktuationerne bliver mindre. Hjemme har de et monopol, der kun er lokalt, men som gør det nemmere for dem at sælge til priser, der fluktuere inden for et begrænset interval. Deres umiddelbare aftagere i London og Amsterdam kan danne lagre med henblik på leveringssikkerhed, hvad der også stabiliserer priserne. Kompagnierne handel udvikler sig dermed langsigtet i retning af lavere priser og lavere risikopræmie, men større omsætning og samlet fortjeneste.

Analysen af strukturerne afsluttes med en test. Modellens forklaringskraft bliver demonstreret i en analyse af, hvordan den portugisiske fæstning Hormuz blev ødelagt i 1622 i et samarbejde mellem den persiske shah og det engelske kompagni. Englænderne overlod uden videre territoriet til shahen. Afløseren var ikke ny europæisk væbnet kontrol, men åbning for engelsk-persisk (og hollandsk-persisk) handel. Det lettede også bissekræmmernes handel mellem Indien og den persiske gulf; men det kunne ikke længere true kompagnierne dominans af handelen mellem Indien og Europa. Tværtimod gav de asiatiske købmænd kompagnierne en ny forretning ved at befragte de sikre europæiske skibe i intern asiatisk handel.

Her kommer den centrale analyse til vejs ende, men det gør bogen ikke. I anden del får vi gennemgået Hormuz’ undergang som traditionel diplomatisk og militær historie. Her får vi naturligvis meget mere at vide om dette forløb og om forholdet mellem shah Abbas’ Persien og Europa. Men formålet er ikke at fortælle detaljer. Det er at gennemføre et eksperiment: Hvad er værdien af en forklaring på dette plan sammenlignet med den strukturelle forklaring i den første del. Steensgaard vil demonstrere, i hvor ringe omfang personernes valg kan forklare Hormuz’ fald uden forståelse for, hvordan folks valg blev formet af deres placering i de strukturer, som er gennemgået i første del, og hvordan resultaterne af deres valg i større eller mindre grad – mest mindre – passede med deres intentioner, afhængigt af de betingelser, som strukturerne satte.

Bogen undersøger altså ikke bare et bestemt spørgsmål i den internationale handels historie. Den er et forsøg på generelt at forstå et grundspørgsmål, nemlig hvordan den individuelle historie forholder sig til samfundsmæssige institutioner som karavanehandelen, kompagnierne og Portugals *Estado da India*.

SLUTNING

Her møder vi Niels Steensgaard, som jeg har kendt ham som lærer. Interesseret i store problemstillinger, spørgsmål på den globale skala. Men endnu mere interesseret i de endnu større spørgsmål om menneskers historisk betingede eksistens og vores muligheder for at forstå den.

Her var hans redskab frem for alt humoren. Det er kendt i faget, hvordan han sammen med den svenske historiker Magnus Mörner opfandt en fiktiv stor samfundsteoretiker, som de med ærbødighed citerede ved forskellige lejligheder. Vi er også nogle, der husker sentensen: ”Stol aldrig på din sunde fornuft”.

Den læresætning kom naturligt fra en, der havde brugt det meste af sit forskerliv på at undersøge spørgsmål i meget stor skala og interesseret sig for møder mellem stærkt forskellige kulturer. Men den er relevant for al historie, ja vel for al videnskab.

Ære være hans minde.